

◆ Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq

Nərgiz CABBARLI

Yeni yaradıcılıq təmayülləri, ədəbi qruplar və avanqard poeziya

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində meydana çıxan yeni yaradıcılıq təmayüllərinin yetişməsi üçün üç əsas amilin mövcudluğu şərt idi:

1. İctimai-siyasi və sosial mühitin xotik vəziyyəti və onun doğurduğu inkarçılıq hissi;

2. Qloballaşma prosesinin başlaması nəticəsində cəmiyyətdə milli-ənənəvi dəyərlərlə kosmopolit düşüncənin qarşı-qarşıya gəlməsi;

3. Dünya ədəbiyyatında gedən proseslərlə təmasın aktivləşməsi;

Araşdırdığımız tarixi mərhələ həm geniş miqyasda dünyada, həm sosialist respublikalarında, həm də Azərbaycanda baş verən hadisələr təfəkkürlərdə siyasi-ideoloji dönüş yaratmaqla bərabər estetik düşüncə stereotiplərinin laxlaması, dağılması, yeniləri ilə əvəzlənməsi üçün real şərait yaratmışdı. Yeni avanqard meyllərin, və yaradıcılıq təşkilatlarının, klassik AYB-yə alternativ qrupların meydana çıxması, cəmiyyəti, əvvəlki estetik yanaşmaları inkar edən təmayüllərin yaranması günün tələbi idi. "İtirilmiş" və ya "İtirilməkdə olan ədəbi nəsil" vardı ki, onların yaradıcılıqlarının əhəmiyyətli dövrü siyasi proseslərin dinamik inkişafı və müharibənin qarışıq zamanı ilə üst-üstə düşmüşdü. İstər yaradıcılıq, istər mədəni-psixoloji, istərsə də sosial-iqtisadi təminatlılıq bu ədəbi nəsilə cəmiyyətdə də, ədəbi mühitə də, artıq formalaşmış və təmin olunmuş, yaradıcılığını təsdiqləmiş ədəbi nəsilə də aqressiv münasibətə səbəb olmuşdu. Cəmiyyətin inqilabi ab-havası və senzurasızlıq mühiti bu prosesin yetişməsində əhəmiyyətli rol oynadı. Əgər mühitdə siyasi-ideoloji cəhətdən azadlıq və inqilabi əhval-ruhiyyə olmasaydı, bu təmayüllər öz varlığını elan edə bilməyəcəkdi.

Avropa, Rusiya, Qərb ədəbiyyatında avanqard təmayüllər XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində meydana çıxıb. Azərbaycanda isə XX əsrin əvvəllərində təbii olaraq başlayan proses milli azadlıq ideyası ilə birlikdə boğulmuş, yaranmaqda olan sosialist quruluşunun ideoloji basqısına məruz qalmışdı; sovet dövründə belə bir prosesin baş qaldırması isə mümkün deyildi. Bir çox ölkələrdə bu, "qeyri-rəsmi ədəbiyyat", "dərc olunmayan ədəbiyyat", "özünüdərc ədəbiyyatı" kimi müşahidə edildi. Məsələn, Rusiyada XX əsrin ilk onilliyində baş qaldıran avanqard təmayüllər, bir də "ikinci avanqard dalğası", "neoavanqard" şəklində 1970-ci illərdə meydana çıxdı (12, 18; 10, 296). Azərbaycanda da belə bir hərəkatın rus ədəbiyyatı və ədəbi mühiti ilə xüsusi təması olan şairlər tərəfindən başladılması qanunauyğun haldır. Ölkəmizdə yalnız 1970-ci illərdə - siyasi senzuranın "yumşalma" dövründə "qeyri-rəsmi" ədəbiyyat kimi formalaşan yeni yaradıcılıq istiqamətləri qismən görünməyə, poeziyada (həm də ədəbiyyatda) modernist yaradıcılıq təmayülü şəklində təzahür etməyə, 90-cı illərin əvvəllərindən etibarən isə cəmiyyətdəki senzurasızlıq şəraitində artıq var olduğunu elan etməyə başladı.

1992-ci ildə mövcudluğunu bəyan edən ilk qrup avanqard poeziyaya meyli "Bacə" idi. Bir çox ədəbi qrupların, özünü "cərəyan" adlandıran birliklərin yaranması baxmayaraq, avanqard cərəyan məhz bu qrupun üzvlərinin və onlara sonradan qoşulan başqa şairlərin yaradıcılığı əsasında formalaşdı. O, Azərbaycan ədəbiyyatında və poeziyasında postmodernizmin ilk təzahürələrini meydana çıxması üçün də zəmin hazırlaya bildi. Amma bir neçəsi istisna olmaqla digər ədəbi qrupların və birliklərin eksperimental manifestiyası səviyyəsini amlaya bilmədilər. Xüsusilə də o səbəbdən ki, məqsəd eyni idi. Manifestlər "yenilik", "hər şeyin bozluğa burunduydu, sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni həyatımızda təbəddülatların hökm sürüldüyü bir vaxtda ədəbiyyata, sözsə xidmət etmək, "ədəbi mühiti canlandırmaq, bığanelliklə məngənsizdən sıxılan cavan yazırları bu bələdan qurtarmaq", "bu cür tünlük, qarışıq və mürəkkəb mühitdə yazıcı dünyasını qoruyub saxlamaq" v. s. kimi yaxın məqsədlər üzərində qurulmuşdu. Başqa bir səbəb isə estetik konsepsiyanın olmaması, yaxud qeyri-müəyyənliliyi idi.

Fərqli görünən "Bacə" qrupu isə başladığı prosesi inkişaf etdirə bildi. Hələ 1990-cı ildə "Xəzər" jurnalının 2-ci sayında qrupun yaranması ilə bağlı ilk rüşeymlər görünür. Rəsim Qaracı "Bir deşiqçilik səs küyü" məqaləsi ilə "Gəlın avanqard ədəbiyyat haqqında danışmaq" deyir: "Ona görə yox ki, yaxın bir-iki ilə qədar bu haqda danışmaq yasaq idi, ona görə ki, bu gün avanqard ədəbiyyata doğrudan da ciddi ehtiyac var. Cəmiyyətin həyatında gedən yeniləşmə prosesi <...> ədəbiyyat, o cümlədən poeziyaya zamana ilə ayaqlaşmaq əmrini içildiyər, yaradan adamdan tələb edər ki, bir qədar çəvik olsunlar" Psixoloji çəviklərdən danışın müəllif bunun üçün real zəminin - xaoitik mühitin mövcudluğuna işarə edir. Çünki avanqard poeziya xaoitik cəmiyyətin doğruduğu etiraz ovaqtdır. "Avanqard cərəyanların bədi konsepsiyasının əsas müddəalərindən biri müasir insan cəmiyyətinin əsas qanunu olan xaos, iqlışəddir. (Bu zaman) incəsənət dünyaya nizamsızlığı öyrənen xaosologiyaya çevrilir. Bütün avanqard cərəyanları həm yaradıcı, həm də mənimsənilmə prosesində şüurlu olan şeyləri qarşıdır və şüurlu məsələləri isə həddindən artıq şirşirdilər. Bu cərəyanları küllüvi mədəniyyətə və şəxsiyyətin idrakının təşəkkül problemlərinə böyük diqqət ayırırlar."

Üç şairdən ibarət "Bacə" da öz səlfələri, məsələn, rus avanqardçıları "Puşkinləri denizə atmaq istədilər" kimi, klassikləri tənqid edir, klassik ədəbiyyatı inkar edirdilər. Eyni zamanda da yeni düşüncə tərzini aşılamaya çalışırdılar, "...dünyaya və insanlara daha yığcam və kəse, zamanın sürətində daha uyğun münasibət bəsləməyi", "sənət meydanında avanqardçı olaraq" hər cür köhnəliklə əks cəbhədə dayanmağı təklif edirdilər. Bu, təxminən tarixdən bildiyimiz "İctimai zövqə şapalaq" manifestini, "Tənəzzülün səbəbləri və müasir rus ədəbiyyatında yeni cərəyanları haqqında", "Simvolizm dünyaduyumu kimi" və s. manifestləri xatırladır.

1990-cı ildə dərs olunan məqalədə cərəyanın estetik konsepsiyasının ilk başlanğıcı kimi diqqət çəkən düşüncələr 1992-ci ildə manifest halını aldı və üç şair - R.Qaracə, A.Yaşar və İ.Bayramoğlu "Bacə" qrupunda birleşirdilər. Əhəmiyyətli fəkan etibarət ki, sonradan "Avanqard" adı başqa bir ədəbi qrup öz varlığını olan bəsdə ki, "EQO" yaradıcılıq ordinində birleşənlerin həm yaradıcılıqlarında, həm manifestlərində avanqard təmayül olan eqofuturistlərin ənənələrini davamına və izlərinə rast gəlinə də, avanqard poeziyanın yaradıcıları əsasən bu üçlüyün ətrafında qruplaşmış oldular.

"Bacə"dan sonra ədəbi qrupları ardıcılıqla sıralanılır. "Ağ yol", "Qar çiçəyi", "Avanqard" cərəyanı, "2+" ("2+2=5"-i xatırlayıq), daha sonralar

"EQO" yaradıcılıq ordini (eqofuturistlər yada düşür), "Pərvana", "Səm", YYSQ, DQTYB və s. kimi qrup halında təqdimatlar, birleşmələr ortaya çıxdı. Məlum olduqu kimi, adətən yaradıcı qruplarda toplaşanlar estetik tələblər, yaradıcılıq üsulları, təsvir obyektinə münasibət - "heca yazmaq" sulına cavabda yaxınlıq bir araya gətirir. Amma 90-cı illərin əvvəllərindən etibarən yaranmaqda olan ədəbi birliklər haqqında bu fikri söyləmək mümkün deyil. Çünki "Bacə", AYO, "Ağ yol", "EQO" yaradıcılıq ordini, qışman "2+" və "Nəfəs" istisna olunarsa, digər qruplar əsasən ədəbi məclis funksiyasını daşıyırlar - şairlərin bir yere toplaşdığı, şeir oxuduğı, müzakirə etdiyi məkan, müstəvi kimi.

"Ağ yol"da (1992-1994) Xanəmir, Mir Şahin, Dəyanət Osmanlı, Qurban, Fəxrü Uğurlu, Orxan Fikrətoğlu, Qulu Ağşes, Məmməd Aslanbəyli, Salam, Rüstəm Kamal, Hafiz Nəzəri, Aliqş Həsənoğlu və s. kimi qələm adamları toplaşdırlar. Lakin bu şairlərin yaradıcılığında avanqard rəfəsədən daha çox modernizm havası duyulur. Avanqardçıların inkarçılığı, ajiçat, diqqət çəkmək üçün "şapalaq" effektinə üz tutulması, "zərbə yazı" effektinə qəcməsi (ifadə E.V.Tirişçianındır) bu şairlərin yaradıcılıqlarında daha sakit, daha təmkinli xarakterə transformasiya edilir. Və bu ədəbi birlikdə təmsil olunanlar öz ideyalarını, düşüncələrini bir qədar də inkişaf etdirərək "EQO" Yaradıcılıq Ordinənə daşıyırlar. Ordinin sıralanmış yaradıcılıqları birlikdə təqdim edən modernist şair və yazıçılar toplaşmışdır. Onların tutduqları istiqamət eqofuturistlərin - dünyaya "MƏN" prizmasında yanaşan şair və yazıçılardan yaradıcılıq konsepsiyasını müəyyən mənada təkrarlayırdı.

Digər bir qrup - "2+" ədəbi cərəyanı ilk dəfə manifestini "Yol" qəzetinin 1993-cü il 4-cü sayında dərc etdirir.

Özünü "cərəyan" adlandıran bu qrup bir tərəfdən klassik Şərq ədəbiyyatından - sufilikdən gələn xüsusiyyətləri, Tənqilə qovuşmaq, bütünləsmək, ona aparən yolda yürümək məqsədini ifadə edirdisə, digər tərəfdən də bu ifadənin modern formasını, vasitə və üsullarını ayardırı.

O da təsadüfi deyil ki, qrup özünü mistik cərəyan olaraq bəyan etmişdi. Dekadans ovaqla yanaşı bu şairlərin ilk şeirlərində zülmət mənərələri məccə bolluğu ilə "soyudunmuş" üstəliq, fərdi-subyektiv yaşamlarına uyğun mənzərlər axtarışı aşkar idi. Simvolizm meyli həqiqətən də bu şairlərin yaradıcılığında mövcud idi. Amma əsası deyildi. Həmçinin avanqard təmayüllü bir cərəyan kimi nəzərdə tutulan qrup əsrin əvvəllərində mistikaya meyli edən avanqard birleşmələrlə ideya yaxınlığına malik olsa da, onların da fəaliyyəti və yaradıcılığında qarşıya qoyulan məqsədin reallaşdırılmaması, təsdiqini tapmaması müşahidə olunur. Bu qrup da çox az davam gətirir və axtarış prosesi Dəyanət Osmanlının 1996-cı ildə "Avanqard" birliyinə yaratmağa təhrik edir. Amma bu birlikdə də avanqard estetikə güclü deyildi. Modernist yanaşma və ifadəetmə daha çox görünürdü.

"Avanqard manifestlər "mənəmlik" manifestləridir. Bu "mən" özünü dünyanın mərkəzi hesab edir, o özü özünə səbəbdir, özü özünə nəticə, qanunlar onun üçün yaranmıyır (Bontempelli), çünki onları yaqadığıları dünya allahlardan təmizlənilir, - yazan R.Qaracə ümumilikdə bir sıra avanqard cərəyanlarını - sürrealizmi, dadaizmi, futurizmi, eqofuturizmi, ekspresionizmin vacib müddəalarını, tələblərini özlərinə əsas kimi götürdüklerini bəyan edirdi. Bizim avanqard qrupları məsələn, eqofuturistlərin "mən" konsepsiyasını, "biz öz zamanımızın simasıyıq" yazan D.Burlyuk, V.Mayakovski, V.Xlebnikovun "Puşkini, Dostoyevskini,

Tolstoy... müasirliyin paroxodundan atmaq lazımdır" inkarçılığını, yəni də futuristlərin "biz sintaksisi laxlatmış" iddiasını, "biz yeni mövzuların - gərəksizlik, mənasızlıq, hakim heçliyin sirri - hakimiyyəti altındayıq" etirafını qəbul edərek poeziyada yenilik etməyə çalışırdılar. Onlar üçün də hələ XX əsrin əvvəllərində futuristlərin səsləndirdiyi iddia aktual idi: "Bizim zamanımız və bizim ruhumuz üçün söz sənətinə və ifadə vasitələrinə tamamilə fərqli bir yanaşma vacibdir" (Burluyk). Əlbəttə, prosesin surəti ədəbiyyatı ilə müqayisə aparılması qüsurlu hesab edilə bilər. Amma unutmaq ki, Azərbaycan ədəbi prosesində dünya ədəbiyyatında baş verənlərə təmas məhz surəti dili və ədəbiyyatı vasitəsilə baş verir. Bu tədqiq etdiyimiz dövr üçün aktual idi.

Azərbaycan avanqardçılarının dilə münasibət məsələsi də sələflərindən fərqlənirdi: "Bizə qəder dilə qarşı bu tələblər irəli sürülürdü: aydın, təmiz, düzgün, ağıl, qulağa xoş gələn, ifadəli, <...> biz isə düşünürük ki, dil ilk növbədə dil olmalıdır və əgər o neyisə xatırlatmaldırsa, o zaman məniyə, ya da vəhşinin zəhərlənmiş oxuna bənzəməlidir" (A.Kruçenix, V.Xlebnikov, "Söz üzün özlüyündə" Yaxın fikirləri bizim avanqardçılar da ifadə edirdi, məqsədlərini "dilimizin yeni sözlərlə zənginləşməsindən, sintaksis cavanlaşmasından" başlayırdılar". Onların dilin sintaksisinə təsir etmək iddiaları ifadə və təsvir vasitələrində yeni, fərqli, özünəməxsus kombinasiyalar yaratma bəcağında hiss olundu. Bundan başqa, yazı qaydalarına münasibətdə də sələflərinin atdığı addımı təkrarlədilər - böyük həflərdən və dərğü işarələrindən imtina edild.

Əlbəttə, avanqardçılarının kəskin və bir maneəli şəkildə klassikaya qarşı çıxması, ənənəvi poeziyanı bitmiş, tamamlanmış hesab etməsi konkret bir dünyaduyum, müasir insan və müasir cəmiyyətin ovqatını ifadə etmə baxımından qəbul edilən və anlaşılal olan bilər. Lakin ənənəvi ədəbiyyatda "rəngsizlik və materiyasızlıq" iddiaları və öz yaradıcılıqlarında rəng və materiya, hətta qoxu, dad və s. yarada biləcəkləri iddiası şübhəliymişdi.

Avanqard poeziyanın yaradıcılığının nəyə nail ola bildiklərinin göstəricisi kimi bu gün belə yaşamağa olan AYO-dan, dərgiləri və internet jurnalı olan "Alatoran"dan başqa, həm də yaradıcılıqlarına əsaslanmaq lazımdır. Məsələn, onların yaradıcılığı üçün də günün tələbinə çevrilmiş Ölümlü mövzusu aktuallıq kəsb edirdi. Amma ölümlü bir fakt kimi təsvir və ifadə etməkdə fərqlilik baxışdanca hiss olunur. Hətta avanqardçılar formaları məzmunundan üstün tutaraq bütün mətnin forma kimi görünməsi və qəbul olunması ideyasına üstünlük versələr də, onların şərhində Ölümlü məzmunu, anlayışı, İsmayil Bayramoğlunun adlandırdığı kimi "tərif" daha önə keçir:

*ölüm - yıxılmaqdır
yıxılmaq - havadan tutmaq
əllər boş çıxır hər dəfə...
bir qatar da bizziz düzəldi yola
qarşısında ümid
bir arzumuz da məzar qazıldı
bir az da dərin
bir günü də itkisiz bitirmədik
bir günü
bir güllə də açıldı üreyimizə
....bir daha göstərdilər yerimizi
bilməyənlər bilsin*

*bir qüflə da vuruldu dilimizə
bir qüflə
bir yuxum atəşi də açıldı sinəmə
genişdir sinəmə
bir imtahandan da çıxdıq...*

Bu bədii mətndə avanqard düşüncə və ifadə tərzinin mövcudluğu danılmıdır. Cəmiyyətə, sosial mühitə qarşı etiraz hissini ifadəsi ölümlü tərifinin belə qarşısına keçir. Ölümlü "yıxılmaq", "yıxıldığı an havadan tutmaq" olması kimi bir associativ təsvirdən sonra daha alt qata, şüuraltına enilir. "Yıxılarkən havadan tutan" bu fərd "biz" deyə təqdim olunur. Bir qrup, bir dəstə, bir zümərə adından danışılır. "Bir daha göstərdilər yerimizi", "bir qüflə da vuruldu dilimizə", "bir arzumuz da məzar qazıldı bir az da dərin" fikirləri yalnız poetik çəhrəmanın nəzərində ölümlü psixoloji təsvirin, metafizikasının təsviri üçün istifadə edilmiş ifadələr deyil. Burada onun yaşadığı və mübarizə apardığı cəmiyyətdəki mövqeyi, vəziyyəti, düşüncələri menəvi-psixoloji durum təsvir olunur. Eyni fikir "yazaçıların qrupları təşkil etməsi adətən onların mənsub olduğu ədəbiyyatı qeyri-səğlam cildükdən irəli gəlir və çox zaman belə qruplar son nəticədə həmin ədəbiyyatı xilas etmək qayəsi daşıyır" - deyən, klassik və ənənəvi ədəbiyyatı "qeyri-səğlam" elan edən Azad Yaşarın şərhləri haqqında da söylənə bilər. Məsələn, "Məzarlıq" şeirinə nəzər salaq:

*bir mənzil ki, gedən qayıtmaz,
bir yol ki, özge ayaqlarla gedilr çiyinlərdə
bir torpaq ki,
çığək deyil, ağac deyil, duyğü deyil
başdaşı bitir insan okilon yerde.*

Manifestlərində özlərindən əvvəlki ədəbiyyat haqqında "Bu poeziya hissler haqqında sözdür. Sözlərin öz növbəsində hiss doğurduğu unudulub. ...Burada hər şey rəngsizdir, görmək üçün heç nə yoxdur. Əllə toxunmaq, dadmaq, lyləmək üçün heç nə yoxdur. Təkcə eşitmək diğusü ilə həyatda yaşamaq mümkün olmadığı kimi, bu sayaq poeziya ilə də yaşamaq mümkün deyil", fikirlərinin təsdiq üçün nərgizlər uğurlu seçim ola bilər. Amma acı reallığın, gərəkliliyin təsviri bir qədər dekadans ovqatla süsənlir. lük təqdimatda verilən digər şeirlərdə də bu hiss olunur. Məsələn, Rəsim Qaracanın qismən romantik ruhlu bu şeirinə nəzər salaq:

*İçimdə bir mahnı çalınmadan
Yaşayacam bu gündən
Qabarmadan
çökilmədən
divarlarına çirpilmədən
yığacağam nömreni
döyəcəyəm qapını
çəkəcəm adını
içimdə bir mahnı çalınmadan
payız gələcək
payız ötocək
yene saçımı ay öpəcək
içimdə bir mahnı çalınmadan*

*qaranlıqda gecə yarı
kölgəmdən də tüstü çıxır
düşünürəm öten günləri
içimdə bir mahni çalınmadan.*

"Ay" kimi ənənəvi obrazla eyni anda "içində mahni çalınmadan" dolaşan poetik qəhrəmanın kədərinə, ağrısına başqa bir təsvir - "saçdan öpən ayın" təsviri tamamlayır. "Qabarmadan, çalılmadan" sözləri ilə ifadə olunan nəsnənin (məsələn, denizin) abstrakt obrazı, "kölgədən çıxan tüstü" sözləri ilə təsvir olunan mənzərənin yaratdığı qeyri-müəyyən təəssürat seiri "öten günləri düşünən romantik qəhrəman" ab-havasından çıxara bilər. Amma etiraz ruhu öndədir: "yaşayacam, yığacam, döyəcəm" nidaları bu etirazın ifadəsi, poetik qəhrəmanın qarşısındadır. Və "kölgədən çıxan tüstü" "içində mahni çalınmadan" yaşamalı olan və yaşayacaq poetik qəhrəmanın duyduqlarına vurulan son nöqtə kimi orijinal seçilir.

Rasim Qaraca başqa bir şeirində yazır:

*Ay üzür buldukların arasıyla
Bizim evimizin arxasıyla
Yazsızdır göyün varlaqları
Orada nə il var, nə ay, nə gün,
Nə də saatlar qovur bir-birini
Pəncərəmin yaxınlığında keçəndə
əlimlə toxunuram aya
hərdən isti olur, hərdən soyuq
hərdən də iti bir biçəq kimi
doğrayır əlimi
lakin axsa da qanım
bir damla da incimərim
her axşam soyunub dədrlərimi
ay işığında çimərim
ay üzür buldukların arasıyla
çinarların arxasıyla.*

Burada isə "əl uzadıb aya toxunmaq" olmasa da, "ayla əl qatmaq", "yazsız olan göyün varlaqları" ifadələri avanqard poeziyada istifadə edilə biləcək yeni ifadə vasitələri hesab oluna bilər. Amma bu şeirlər hələ ki, öz mənası, məzmunu və ifadələri baxımından tam anlama ilə avanqard şeir sayıla bilməz. "Soyunub dədrli" nisbətən yeni, "ay işığında çimmək", "ayın buldukların arasıyla üzməsi" romantik poeziyaya xas "köhnə" ifadələrdir. Yeni manifestdən mətnə adlama tam anlamında baş verməyib.

Çağdaş poeziyada Allahla "dansaın", ona dualar ünvanlayan (V.Səmədoğlu, R.Rövşən, Səhər, Z.Yaqub və s.), meqami gələndə onunla "oyun oynayan" (R.Rövşən), onu "çıqal" adlandıran (Q.Ağsəs) şair avanqard şeirdə onu öldürür. Onunla "cinsi əlaqəyə girir" (N.Kamal). İncarqlığını ona belə təbiiq etməyə başlayır. Və bu, xaoitik cəmiyyətdə insanın ölümü, dəyərlərə yanaşmanın tənəzzülə uğraması demək idi. M.Epşteyn "Avanqard sənəti və dini idrak" məqaləsində avanqardçıların bu marağı haqqında belə bir fikir yürüdü: "Avanqardizmin bizdən dövrün şeytaniliyi ilə birbaşa əlaqəli olması, ondan ibləsanə soyuq və əxlaqsızlıq havası gəlməsi bərədə şübhə haradan yaranır? Səbəb budur: avanqard əsərlərdə absurd aqlar üzərində hökmranlıq edir, sima qarmaqarışıq formalarda təsvürül olur. Parçalanmış, əyri-üyrü ülgüclərlə bölünmüş individ özü özüne düşməndir və o, hansısa insanın deyil, bitkinin, molekulin <...> xüsusiyyətlərini özündə daşıyır".

Özünə də, cəmiyyətə də açıqlı olan avanqard şair bu düşmənciliyin ifadəsində istənilən müqəddəsliyə belə əl atar. Aqressiya bu poeziyanın əsas xüsusiyyətlərindən birinə çevrilir. Kinin, qəbullanmanın açıq şəkildə etirafı görünür. Məsələn, Aqşının şeirlərinə nəzarət salaq. Burada artıq "Allah qatılı" deyil, "insan qatılı" uşyan qaldır. Şəxsiyyətin daxili qarşısındadır ondakı mənəvi küdrət qan tökməklə azaltılma hesablanır:

*Sabahdan mən də Bakı küçələrində qan tökəcəyəm
Cibimdə qətlə yetirəcəyim adamların siyahısı
Artıq üstümdə qansız bir biçəq gəzdirim
Adam öldürəcəm və bir daha sübut edəcəyəm ki
Pis adamlar heç vaxt yaxşı ölmürlər!
Ölməməlidirlər də!!*

Sabahdan bütün cinayətkarlar mənəm!

Burada artıq ölümə bir fakt olaraq münasibət dəyişib. Göz yaşı, mütləssirlik, qorxu, yağı - bu kimi hissləri inkarlıqdan və inaddan doğan "qatılmaq istəyi" əvəz edib. Və bu təsadüfi deyil. Psixoloji faktdır. Mənəvi dəyişmədir. Ətrafdan alınan məni enerjinin, ətrafa duyulan incarqlıq və bənzəməzlik hissinin mənəvi-psixoloji qatda dəyişmə apararaq poetik qəhrəmanı "qatılılıq" mərhələsinə doğru itələməsindir.

Klement Qrinberq "Avanqard və kitq" məqaləsində yazır ki, "Avanqardın əsl və vacib funksiyası "eksperiment" etməkdə yox, ideoloji cənaşma və zərəkəlik zamanında mədəniyyətin inkişafı üçün yox artarmaqdadır". Azərbaycan avanqardçılarında da daxil olmaqla bütün avanqardçılar üçün bu yol həm də forma artanşından keçirdi. Məsələn, R.Qaraca "Birlər" adlı şeir silsiləsi yaradır ki, burada təəssuratı ifadəsinin və təsvirinin bir cümlə, bir ifadə daxilində çatdırılmasına cəhd edilir. Bəzi şeirlərin müraciət etdiyi bu forma öz strukturu və ahəngi etibarilə bir qədər afonizmləri, atalar sözlərini xatırladır. Amma burada ahəngdən, daxili ritmədən, formadan daha çox mənanın alt qatında, özülündə afonizmdən uzaqlaşma, ənənənin diqtə etdiyinə əksinə çıxma var. Məsələn,

*qopduğunuz budaqları unudun getsin
pərişan xəzəl qardaşlarınızi
əsla (R.Qaraca).*

Halbuki, genetik məqsəlin həm də "qopduğunuz budaqları unutmayın" deməsi gərəkdir. Burada isə əqlişən, məzmun etibarilə incarqlıq xüsusiyyəti duyulur. Forma etibarilə də bitkinlik və təmlik var. Yaranan obrazların yeni xüsusiyyətlərlə süslənməsi də diqtət çəkan çalardır. Məsələn, "ölüm" və "şərgözb" sözləri bir araya gətirilərkə tamamilə fərqli, ənənədən seçilən bir obraz yaradılır.

*İstər sarı saçlı, istər qara,
Ölüm -
O şərgözb toxunacaq onlara (R.Qaraca).*

Yaxud

*Üzündə yaltaq təbəssüm
Şişman qarını ay -
batıb çıxmaq kimi
bir kiçüklüklüyü var (R.Qaraca).*

Bu şeirdə həm ayın fərqli obrazı yaradılır. Fərqliliyi idə "şişman qarını ay" ifadəsinin yaratdığı qeyri-adi assosiativ görüntü təmin edir. Bu ifadə vasitəsilə eyni zamanda "ay doğması" prosesinə işarə vurulur. Ayın batıb-

çıxma verdiyi işə şeir təfəkkürü üçün tamamilə yeni olan "ikiüzürlük" təyininə transformasiya edilir.

Qafiyələnmə sistemində avanqardçıların və modernistlərin hər zaman maraqlı nəticələr əldə etdikləri tarixdə və dünya ədəbiyyatından da bellidir. Onlar bəzən çox fərqli sözləri həm qafiyə kimi müəyyən edə bilirlər. Məsələn,

**Unutma,
"könlüm" kəlməsində də
Bir "ölüm" var.**

Avanqardçıların forma axtarışının, şeirdə formaya daha çox üstünlük verməsinin, yeni təsvir vasitələri axtarışının, yeni obrazlar yaratdığını və bu obrazların gözəllik haqqında ənənəvi təsəvvürləri alt-üst etdiyinin müxtəlif nümunələrdə təsdiqi mövcuddur.

Avanqard poeziyası daha bir xüsusiyyəti - cəmiyyətə, kütləyə yaxınlığı, onların problemlərinə doğmaliği və bu problemlərdən qaçınmayan aqressivliyidir.

Avanqard poeziya zamanın simasıdır. Bu sima misralarda özünü olduğu kimi təqdim edir. Dövrün səiri həqiqətən də sosial-iqtisadi cəhətlərinin mənəşəsində bu ovaqı, bu mənəvi-psixoloji sarsıntılardan yaşayır, hətta nəinki yaşayır, onu şeirdə deyilən şəkildə realizə də edir. Bu səbəbdən 1990-cı illərin ləp əvvəllərində yaranmağa başlayan avanqard poeziya haqqında tarixi avanqardla bağlı deyilən fikirdə təkrarlana bilər: "Avanqardizm hər zaman fərqli sənət yaradır, onun vəstələrini deyil, onun predmetini yeniləyir. Bu prinsiplər - daha doğrusu, nümayişkarənə, əksər hallarda da aqressiv radikalizm <...> qeyri-ənənəvilərin əsas əlamətidir".

Bizim avanqardçıların yaradıcılığında daha bir xüsusiyyət - vizual şeir effektindən yararlanmaq istəyi də müşahidə edilir. Əsrin əvvəllərində rus avanqardçısı Burlyuk Apolloni, Rodoski, Kallimaxın "yazılanların kağız üzərində vəziyyəti"ni vacib hesab etdiyini yazaraq güldən, lalə, qılınç kimi şeir formalarının yeni olmadığını vurğulayırdı. Bizim avanqardçılarda da, bəna meyl yeni hesab edilə bilməz. Amma maraqlı nəticələr mövcuddur. Xüsusilə Azad Yaşarın yaradıcılığında bu cür nümunələrə daha tez-tez rast gəlinir:

**Orada
Otağın küncündə
Köhnə kreslodə oturan və
Bərelmiş gözlerini tavana zilləyən adam
Gözlerini tavandan ayıra bilməyən adam
Baxışlarından asıb özünü
Tavandan asıb özünü
Asıb özünü
asıb**

Bu mətndə yalnız vizual görüntü deyil, səs, söz təkrarı da əhəmiyyətli rolə malikdir. Sözlərin sırasını bir artırıma, bir əskiltməklə yaranan assosiativ təsir də əlavə olunmaqla belə bir formaya adlıdır. Onun "Ağac", "Gözlerin zinası", "Uşağ kimi tanır" və s. şeirlərində də bu cür hesablamə müşahidə edilir.

Çağdaş şeirdə novatorluq naminə vizual effekti ilə ilə diqqət çəkən şeirlərdən başqa, səs assosiasiyası, ayrı-ayrı sözlərin və ya bir neçə ifadənin təkrarı ilə şeir yaratmaq cəhdləri də diqqət çəkir. Amma təəssüf ki, bu cür cəhdlər yalnız eksperiment xarakteri daşıdı və uğurlu nəticələr vermədi. Məsələn,

**da-da-da-da-da
dam! dam! daraaammm!!!
əyil əşəğı əyil!
dam! dam!
ay ana!
nə oldu sənə
....da-da-da-da
əlvida
əlvida
əlvida**

Bu parça Şərif Ağayrın «Səngər» adlı şeirində götürülüb və müharibə-döyüş səhnəsi effektinin yaradılması üçün uğurlu səs effektinə nail olunsada, bu fikri ümumiliklə şeirə aid etmə bilmirik.

Avanqard poeziyadan danışıqdan Eyo Qaradıcılıq Ordininin də adı mütləq çəkilməlidir. 1999-cu ildə yaranan qrup dövrün ən istedadlı qancları toplaşmışdır (O.Fikratqözü, Fəxri Uğurlu, Salam, Murad Köhnəqala, Qulu Ağşar, Qurban, Elçin Hüseynbəyli, Parviz, Rafiq Tağı, Həmid Hərişçi). Amma yaradıcılığın qrup halında təqdimatına nail olan bu qələm adamları aparıcıları eksperimentlərə baxmayaraq avanqardın üst qatda ənənəvi və klassikarı inkarçı tələbələrindən də, epatından da uzaq idilər. Onların arasında M.Köhnəqala, H.Hərişçi öz yaradıcılığında avanqard, daha sonra postmodernist eksperimentlər etsələr də, digərləri - Salam, O.Ağşev və s. fərqli yaradıcılıq istiqamətə tutmuşdular. Bəlliliklə də, "EQO təklirlər birliyidir" (Salam) deyimi öz təsdiqi yaradıcılıqda da, həyatda da tapdı.

Ədəbi qrupların 2000-ci ildə də yaranması faktına rast gəlinir. Məsələn, "Nəfəs" qrupunun sıralarında avanqard təmayülə adı hallanan Aqşin, Zahir Əzəmət, Xəlil Şürük, Elsevar kimi şairlər toplaşmışdır. Bu qrup da digərləri kimi çox az müddət mövcudluğunu qoruya bildi. Onların sırasında yaradıcılığında avanqard poeziyanın nümunələrinə rast gəlinən Aqşinin çıxmaqla, digərləri haqqında bu iddianı irəli sürə bilmərik.

Avanqard poeziya yaradıcılığında da, qrupları da artıq keçilmiş mərhələ adlandırma bilərik. Tənqidçi T.Əlişanoğlu yazır: "1990-cı illərin ikinci yarısı ədəbi birlik və qrupların intensiv yarandığı dövrüdü. Amma əvvəlki illərdən ədəbi birlik və qrupların meyillər arxa plana keçir, yeni ədəbi güvvələr poetik özünü təsdiqi estetik müstəvidən ümdə ideya-mündericə planında axtarırlar. Başlıca önəmini klassik dəyərlərin qorunub saxlanmasıda bürzə verən qocaman Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin himayəsinə sığınmaları da əsasən bunlarla izah olunur: Avanqard (1996), Həyət (Aydın Xan) - 1998, DGYTB (Ə.Qoşalı) - 1998, Sözlün divanı (E.Mirzəbəyli) - 1998, qadın yazarıların ədəbi məktəbi "Şəm" (S.Nüsrətbəyli) - 1998, "Xatun" - (F.Hacıyeva) - 1998... Ədəbi klub (Əjdər OI) - 1997, Parvənə (Q.Nəcəfzadə) - 1999, "Nöqtələr" - 1997 (Bilal Alarlı - Cəllabədd)". Bu qrupların hər birinin Azərbaycan şeirinin inkişafında rolə həqiqətən də bu onların tərkibində olan şairlərin yaradıcılığı əsasında müəyyənleşir və fərdi xarakteri daşır. Avanqard poeziyanın yaradıcılıq istisna edilməklə...

